ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

O‘ZBEK TILIDAGI RAVISHDOSH (KONVERB) KONSTRUKSIYALARINING INGLIZ TILIDAGI NOFINIT BOG‘LANGAN GAP TUZILMALARI BILAN TIPOLOGIK QIYOSI

O‘ralov Abbosbek Sayibnazar o‘g‘li
TDYU qoshidagi namangan academik litseyi o‘qtuvchisi
Email: sardorclash.197@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.22687238

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi ravishdosh (konverb) konstruksiyalarining tipologik tabiati ingliz tilidagi nofinit bog‘langan gap tuzilmalari — gerundiy, sifatdosh (*participle*) va infinitiv konstruksiyalari bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda konverb tushunchasi umumiy tipologik nazariya asosida ko‘rib chiqiladi va uning gap zanjirlash (*clause-chaining*) hodisasidagi o‘rni belgilanadi. O‘zbek tilining agglyutinativ tabiati konverb konstruksiyalarining yuqori mahsuldorligini ta’minlasa, ingliz tilining analitik tuzilishi nofinit shakllarning funksional yukini turlicha taqsimlashiga olib kelgan. Maqolada *-(i)b, -gach, -guncha, -gan holda* kabi konverb shakllarining semantik-funksional tasnifi berilib, ularning ingliz tilidagi vazifadosh (*functional equivalent*) konstruksiyalar bilan mosligi va nomosligi masalalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu tipologik farqlarning tarjima nazariyasi, chet tili o‘qitish metodikasi va mashinaviy tarjima tizimlari uchun amaliy ahamiyati ko‘rib chiqiladi.
Kalit so‘zlar: konverb, ravishdosh, tipologiya, gap zanjirlash, finitlik, nofinit konstruksiyalar, gerundiy, sifatdosh, subordinatsiya, o‘zbek tili, ingliz tili, qiyosiy tilshunoslik.

Kirish

Tillarning grammatik tuzilishini qiyosiy o‘rganish tilshunoslik fanining eng qadimiy va shu bilan birga eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli tipologik guruhlarga mansub tillarni taqqoslash orqali til universaliyalari va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin. Ushbu nuqtayi nazardan, agglyutinativ tillar guruhiga mansub o‘zbek tili va analitik tillar guruhiga mansub ingliz tilining sintaktik qurilishini qiyoslash alohida ilmiy qiziqish uyg‘otadi.

Gap zanjirlash (*clause-chaining*) hodisasi tipologik tilshunoslikda keng o‘rganilgan bo‘lib, ko‘plab tillarda mustaqil gaplarning bir-biriga bog‘lanishida maxsus fe’l shakllaridan foydalaniladi. Bunday shakllar tilshunoslik adabiyotida “konverb” (*converb*) atamasi bilan yuritiladi va ular asosiy gapga nisbatan tobe holatda bo‘lib, harakatning payt, sabab, maqsad, tarz kabi ma’nolarini ifodalaydi [1-3].

O‘zbek tili konverblarga boy tillardan biri sanaladi. *-(i)b, -gach, -guncha, -gan holda, -a/-y* kabi affikslar yordamida yasaladigan konverb konstruksiyalari o‘zbek tilining sintaktik tizimida muhim o‘rin tutadi. Ingliz tilida esa bunday grammatik kategoriya alohida shakl sifatida mavjud emas, biroq uning funksional vazifalari gerundiy, sifatdosh (*participial*) konstruksiyalar va infinitiv birikmalari orqali amalga oshiriladi [4-6]. Shu sababli ikki til o‘rtasidagi ushbu tipologik farqni ilmiy jihatdan tizimli tahlil qilish talab etiladi.

Konverb tushunchasining tipologik mohiyati. Tilshunoslikda konverb atamasi birinchi marta turkiy va boshqa Osiyo tillarini o‘rganish jarayonida shakllangan va keyinchalik umumiy tipologik nazariyaga kiritilgan. Konverb — bu mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan, tobe holatda turib, asosiy predikatga nisbatan qo‘shimcha propozitsion ma’no ifodalovchi fe’l shaklidir. Konverblar finit (shaxs-son bilan tuslanadigan) va nofinit (bunday tuslanishdan mahrum) shakllar o‘rtasidagi oraliq zonada joylashadi, shu sababli ularni “finitlik shkalasi” (*finiteness cline*) nuqtayi nazaridan tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbek tilidagi konverb tizimining tuzilishi. O‘zbek tilida konverb konstruksiyalari boy va rang-barang tizimni tashkil etadi. *-(i)b* affiksi orqali yasaladigan konverb ketma-ket harakatlarni (masalan, “yozib o‘qidi”), *-gach* affiksi payt ma’nosini, *-guncha* affiksi chegara yoki muddat ma’nosini, *-gan holda* esa hamroh harakat ma’nosini ifodalaydi. Bunday shakllarning yuqori mahsuldorligi o‘zbek tilining

agglyutinativ tabiati bilan izohlanadi, chunki bitta fe'l o'zagiga ketma-ket affikslar qo'shish orqali murakkab propozitsion munosabatlarni ixcham shaklda ifodalash imkoni yaratiladi.

Ingliz tilidagi vazifadosh konstruksiyalar. Ingliz tili analitik til sifatida bunday grammatikalashgan konverb tizimiga ega emas. Buning o'rniga u nofinit fe'l shakllari — gerundiy (*-ing*), o'tgan zamon sifatdoshi (*-ed/-en*) va infinitiv (*to + fe'l*) konstruksiyalaridan foydalanadi. Masalan, o'zbekcha "xat yozib, uni jo'natdi" konstruksiyasining ingliz tilidagi vazifadoshi *"Having written the letter, he sent it"* yoki *"After writing the letter, he sent it"* shaklida namoyon bo'ladi. Bu yerda ko'rinib turibdiki, bitta grammatik kategoriya (konverb) o'rniga ingliz tilida bir nechta leksik-grammatik vosita ishga solinadi.

Funksional mosliklar va nomosliklar. Ikki til konstruksiyalarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, funksional jihatdan qisman moslik mavjud, biroq to'liq tipologik ekvivalentlik kuzatilmaydi. O'zbek tilidagi konverblar sintaktik jihatdan ancha erkin joylasha oladi va bir necha konverbning ketma-ket kelishi orqali uzun gap zanjirlarini hosil qilish mumkin. Ingliz tilida esa bunday zanjirlash odatda cheklangan bo'lib, uzun konverb zanjirlari tabiiy nutqda kam uchraydi; buning o'rniga mustaqil gaplar yoki bog'lovchili qo'shma gaplar afzal ko'riladi. Bu farq ikki tilning diskursiv uslubiga ham ta'sir ko'rsatadi.

Tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan ahamiyati. Aniqlangan tipologik farqlar tarjima amaliyotida jiddiy qiyinchiliklar tug'diradi. Konverb zanjirlarini ingliz tiliga so'zma-so'z tarjima qilish ko'pincha sun'iy va og'ir uslubga olib keladi, shu sababli tarjimon konverb konstruksiyasini mustaqil gapga, bog'lovchili qo'shma gapga yoki nofinit konstruksiyaga aylantirish zaruratiga duch keladi. Bunday transformatsion qoidalarni tizimli tavsiflash mashinaviy tarjima tizimlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi, chunki mavjud tizimlar ko'pincha konverbning aniq semantik turini (payt, sabab, tarz va h.k.) to'g'ri aniqlay olmaydi [7].

Chet tili o'qitish metodikasidagi o'rni. O'zbek tilini chet tili sifatida o'rganuvchilar uchun ingliz tilidagi nofinit konstruksiyalarni o'zlashtirish, xuddi shuningdek, ingliz tilini o'rganuvchi o'zbek talabalari uchun konverb tizimini tushunish alohida metodik ahamiyatga ega. Ikki tizim o'rtasidagi tipologik farqni aniq tasavvur qilish o'quvchiga interferensiya xatolarining oldini olishga yordam beradi. Shu sababli konverb va nofinit konstruksiyalarning qiyosiy tavsifi amaliy grammatika darsliklari uchun ham qimmatli material bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Korpusga asoslangan tadqiqot istiqbollari. Kelgusi tadqiqotlarda o'zbek-ingliz parallel korpusi asosida konverb konstruksiyalarining chastotaviy tahlilini o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bunday korpus tadqiqotlari orqali har bir konverb turining ingliz tilidagi qaysi konstruksiyaga qanchalik muntazamlik bilan mos kelishini son ko'rsatkichlari asosida aniqlash mumkin bo'ladi. Bu, o'z navbatida, tipologik tavsifni sifat jihatidan tavsiflashdan miqdoriy tekshirilgan xulosalarga o'tkazish imkonini beradi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi konverb konstruksiyalari va ingliz tilidagi nofinit bog'langan gap tuzilmalari o'rtasida qisman funksional moslik mavjud bo'lsa-da, ular tipologik jihatdan bir xil emas. O'zbek tilining agglyutinativ tabiati konverblarning yuqori mahsuldorligini va sintaktik erkinligini ta'minlasa, ingliz tilining analitik tuzilishi bu vazifalarni bir nechta alohida grammatik vositalar orasida taqsimlaydi.

Kelajakda ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlarni o'zbek-ingliz parallel korpusi yaratish, konverb turlarining tarjima transformatsiyalarini tizimli tavsiflash hamda ushbu natijalarni mashinaviy tarjima va chet tili o'qitish metodikasida qo'llash orqali davom ettirish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv nafaqat nazariy tipologiya, balki amaliy tilshunoslik uchun ham muhim natijalar berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nedjalkov, V. P. Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995.
2. Haspelmath, M., König, E. (eds.) Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Berlin: Mouton de Gruyter, 1995.
3. Johanson, L. Structural Factors in Turkic Language Contacts. Richmond: Curzon Press, 2002.
4. Csató, É. Á., Johanson, L. (eds.) The Turkic Languages. London: Routledge, 1998.
5. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology. Chicago: University of Chicago Press, 1989.
6. Bybee, J., Dahl, Ö. The Creation of Tense and Aspect Systems in the Languages of the World. Studies in Language, 1989.
7. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Universitet, 2006.
8. Tursunov, B. Foundations of Contrastive Typological Linguistics. Toshkent: Universitet, 2010.